

## Lektura maładyczna

Fidowicz, A. (2020). *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży*. Wydawnictwo UJ.

### Abstrakt:

W artykule recenzyjnym autorka czyta monografię Alicji Fidowicz *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży* (2020) w kontekście dyskursu maładycznego. Sproblematyzowanie narracji o niepełnosprawności przy użyciu przedkładanej teorii pozwala wykazać, w jaki sposób zastosowanie przez Fidowicz aparatu krytycznego *disability studies* w badaniach nad literaturą dziecięcą i młodzieżową wyznacza nowe kierunki interpretacji tekstów adresowanych do młodego czytelnika. Zdaniem autorki artykułu, Fidowicz nie tylko demaskuje „(nie)sprawiedliwość epistemiczną” obecną w dyskursie naukowym oraz w polskiej literaturze osobnej, lecz także proponuje projekt nowej panoramy historii literatury dziecięcej, której periodyzację wyznacza perspektywa *disability studies*.

### Słowa kluczowe:

Alicja Fidowicz, *disability studies*, handicapizm, literatura dla dzieci i młodzieży, niepełnosprawność

### A Maladic Reading

Fidowicz, A. (2020). *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży*. Wydawnictwo UJ.

### Abstract:

In the review article, the author reads Alicja Fidowicz's monograph *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży* [Disability in the Polish 20<sup>th</sup>- and 21<sup>st</sup>-Century Literature for Children and Young Adults] (2020)

\* Karolina Szymborska – dr, pracuje w Kolegium Literaturoznawstwa na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku. Jej zainteresowania badawcze obejmują nowoczesne metodologie dotyczące badań nad dzieckiem i dzieciństwem, nurt *children studies*, literaturę dla dzieci i młodzieży oraz historię literatury drugiej połowy XIX wieku. Kontakt: [karolinaszymborska@yahoo.co.uk](mailto:karolinaszymborska@yahoo.co.uk).

in the context of the maladic discourse. Problematising the narrative about disability through the lens of the presented theory allows her to demonstrate how Fidowicz's use of the critical apparatus of disability studies for research on children's literature sets new directions for interpreting texts addressed to young readers. According to the author, Fidowicz not only exposes 'epistemic (in)justice' in scientific discourse and Polish literature but also proposes a new panorama of the history of children's literature from the perspective of disability studies.

**Key words:**

Alicja Fidowicz, disability studies, handicapism, children's and young adult literature, disability

## Wprowadzenie. Egzerga dzieła – w stronę teorii literatury dla dzieci i młodzieży spod znaku *disability studies*<sup>1</sup>

Niepełnosprawność dziecka to jeden z najmniej rozpoznanych tematów literatury osobnej – nie tylko w Polsce, lecz także na świecie. Chociaż jest przedmiotem naukowego zainteresowania wielu badaczy od początku XX wieku, to w sferze publicznej, w której panuje kult „zdrowego” ciała, bohater z niepełnosprawnością wydaje się podmiotem niemym, zepchniętym w sferę tabu, wykluczonym z powszechnego dyskursu, przemijającym bez pozostawienia śladów, które mogłyby stać się przyczynkiem do jego dziejów. Taka nieobecność może dziwić w kontekście różnych etycznych i metodologicznych przełomów w literaturoznawstwie, wyłaniania się kolejnych marginalizowanych, nienormatywnych głosów (etnicznych, religijnych, ekologicznych, genderowych, posthumanistycznych itd.) i wyostania zmysłu badawczego na nowe dyskursywne praktyki tworzenia alternatywnych form podmiotowości, którym przysługuje status Innego.

W ostatnich latach w dyskursie *disability studies* (studiów nad niepełnosprawnością) na nowo rozgorzała dyskusja na temat sposobów i funkcji reprezentacji w literaturze osobnej postaci, które zostały wyrzucone poza nawias społeczeństwa. Monografia *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży* Alicji Fidowicz (2020) stanowi przejaw tej nowej fascynacji takimi bohaterami. Opowieść zaproponowana przez krakowską badaczkę ma charakter rekonesansu. Wpisuje się w dotychczasowe interdyscyplinarne zainteresowania Fidowicz łączące aparaty metodyczne m.in. socjologii,

<sup>1</sup> Używam formy „egzerga” w znaczeniu, jakie w *Gorączce archiwum* nadał mu Jacques Derrida (1995/2016). Egzerga (fr. *exergue*; z łac. *exergum*) oznacza „spoza dzieła” i odnosi się do eliptycznych sensów znajdujących się poza dziełem.

literaturoznawstwa i pedagogiki z nurtem *disability studies*. Autorka zajmuje przodującą rolę w studiach nad niepełnosprawnością w polskiej literaturze dla młodego odbiorcy i staje się w zasadzie głównym dystrybutorem tego typu literaturoznawstwa na Polskę.

Fidowicz (2020) już na wstępie zwraca uwagę na trudności związane z próbą zdefiniowania pojęcia niepełnosprawności. Badaczka przytacza koncepcje wypracowane przez różne dyskursy (legislacyjny, fizjologiczny, medyczny, społeczny i etyczny), które nieco inaczej problematyzują zakres samego terminu i rozmywiają jego granice. Dostrzega w nich pewną powtarzającą się prawidłowość:

[...] we wszystkich dotychczasowych ujęciach tematu występuje silne powiązanie polityki (rozumianej zarówno jako sposób sprawowania władzy nad społeczeństwem przez organy administracyjne, jak i jej skonkretyzowany wymiar, na przykład polityka społeczna) z samym zjawiskiem niepełnosprawności (s. 300).

Zdaniem badaczki, takie ujęcie komplikuje próby stworzenia uniwersalnej definicji niepełnosprawności. Jak zatem o niej pisać, skoro tak trudno dookreślić ten termin, a przy tym tak łatwo wpaść w pułapkę rozwiązań esencjalistycznych? Cięży także na krytycznej refleksji zagadnienia cień binarności opozycji tego, co uznawane za „zdrowe”, i tego, co postrzegane jako „ułomne”, „kalekie”, „chrome”.

Wyartykułowanie doświadczenia niepełnosprawności wymaga nie tylko wypracowania odrębnego, decentrującego języka, lecz także interpretacyjnego wysiłku przekształcenia tradycyjnych wyobrażeń, wobec którego stają sam podmiot i społeczeństwo, tak by nie stracić z pola widzenia ontologicznych aspektów podmiotowości. Poznanie to powinno wyzbyć się uprzedzeń, chociaż często to właśnie one stanowią pierwszą reakcję na doświadczenie związane z niepełnosprawnością. Zdaje się, że badaczce chodzi właśnie o odsłonięcie innych możliwości poznania niepełnosprawności – i w świecie badań naukowych, i w literaturze; o ukazanie konstelacji sensów, jakie poszczególne dysfunkcje uruchamiają, o dowartościowanie podmiotów dotąd wykluczonych, uznanych za gorsze; wreszcie – o wskazanie nowych dróg uprawiania krytyki i, co nie mniej istotne, nowych dróg uprawiania historii literatury dla dzieci i młodzieży. Zamykając studium, Fidowicz (2020) zastrzega bowiem, że „[...] palącą kwestią wydaje się zmiana myślenia o niepełnosprawności, tak aby w odniesieniu do badań literatury *disability studies* nie stały się kolejnym odłamem wśród licznych perspektyw badawczych, które charakteryzują się raczej powierzchownym i słabo wypracowanym aparatem pojęciowym” (s. 301). Czy udaje się to osiągnąć? Ta kwestia zostanie poddana dyskusji w tym artykule recenzyjnym.

Monografię czytam w kontekście szerszego dyskursu, który zyskał miano maladycznego. Na wstępie muszę wytłumaczyć się z tego wyboru. Od pierwszych stron uderzyło mnie, jak mocno dyskurs ten koresponduje z intuicją badawczą Fidowicz oraz jak bardzo *disability studies* wpisują się w jego prerogatywy. Dyskurs maladyczny, podobnie jak dyscyplina studiów nad niepełnosprawnością, sytuując się na pograniczu medycyny, literaturoznawstwa, socjologii i kulturoznawstwa, wydaje się dziś przydatny nie tylko w interpretowaniu literatury, lecz także otaczającego świata, w którym – w obliczu choroby czy niepełnosprawności – normatywna metaforyka obecna w przestrzeni publicznej okazuje się niewystarczająca. Dyskurs maladyczny porządkuje wypowiedzi zarówno o chorobie, jak i o niepełnosprawności. Jest sumą kontekstów społecznych i znaczeń budowanych wokół pojęcia różnego rodzaju dysfunkcji (cielesnych, mentalnych, fantasmagorycznych) oraz zwalczania normatywnie pojmowanej fizjologii. Tropi zatem i narratywizuje „ułomności i kruchości ludzkiego ciała” (Szubert, 2019, s. 20). Oba nurty – maladyczny i *disability studies* – dopełniają się wzajemnie, ukazując dwa oblicza związków literatury i nauk medycznych.

Uruchomienie lektury maladycznej stawia książkę Fidowicz w nowym świetle i ukazuje możliwe drogi odczytania tekstów tematyzujących doświadczenie dziecięcej niepełnosprawności. W ujęciu *disability studies* bohater jest interpretowany w kontekście natury i społecznego znaczenia niepełnosprawności. Studia te odchodzą od ujmowania zjawiska w kategoriach braku czy dysfunkcji, ukazując życie ludzkie w pełnej różnorodności. W tym duchu badaczka interpretuje niepełnosprawność. Tymczasem dyskurs maladyczny przesuwając punkt ciężkości refleksji w stronę postrzegania niepełnosprawności jako egzystencjalnego doświadczenia kształtującego tożsamość bohatera, połączonego ze szczególnym odczuwaniem kruchości ciała. Ta nowa wrażliwość otwiera narracje o niepełnosprawności na indywidualne odczucia i przemyślenia dzieci „fada”<sup>2</sup>. Narracje maladyczne pozwalają zdjąć z chorego stygmat, nie tylko przesuwając sferę intymności do sfery publicznej, lecz także ukazując inne wymiary osiągnięcia w życiu pełni, poza definiowaniem podmiotu w kategoriach medycznych. Dzięki temu niepełnosprawność zaczyna być traktowana jako jeden z formacyjnych aspektów życia. Cierpienie nabiera tu wartości etycznej, pozwala dostrzec to, czego osoby bez niepełnosprawności niejednokrotnie nie są w stanie zobaczyć.

<sup>2</sup> Dzieci „fada” to pojęcie wprowadzone w książce *Dziecko zagubione w rzeczywistości. Historia autyzmu od czasów baśni o wróżkach* przez Alfreda i Françoise Braunerów (1986/1993) na określenie dzieci pochodzących z królestwa wróżek, dzieci w spektrum, nieprzystosowanych psychicznie i/lub fizycznie.

Propozycja Fidowicz stanowi ważny punkt odniesienia w tej przestrzeni i komplementarną propozycję badawczą wobec tzw. patografii (narracji o cierpieniu). Już sam wybór tematu wskazuje na włączenie jej w obszar dociekań maładycznych i stawia pracę obok takich dzieł jak *Fragmenty dyskursu maładycznego* pod redakcją Macieja Ganczara, Ireneusza Gielaty i Moniki Ładoń (2019), *Choroba jako literatura. Studia maładyczne*, także autorstwa Ładoń (2019), *Medycyna narracyjna. Opowieści o doświadczeniu choroby w perspektywie medycznej i humanistycznej*, zredagowana przez Martę Chojnacką-Kuraś (2019), czy *W niewoli ciała. Doświadczenie utraty zdrowia i jego reprezentacje* Małgorzaty Okupnik (2018). Mnożącym się patografiom towarzyszą zaledwie nieliczne opracowania dotyczące werbalizacji „ułomności” dziecięcych. Oprócz powstających w ostatnich latach doktoratów o niepełnosprawności – np. praca Anny Mężyk-Mazur o dzieciach „fada” pt. *Literacki obraz dziecka nie w pełni sprawnego w utworach od XIX do XXI wieku (niepełnosprawność intelektualna, zaburzenia ze spektrum autyzmu)* – mamy zaledwie jedną znaczącą publikację: *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies* pod redakcją Magdaleny Radkowskiej-Walkowicz i Marii Reimann (2018). Oprócz tego warto wyróżnić artykuły o dzieciach „fada” niewymienione akurat w pracy badaczki: *Opowieść o nie-ben(iaminkach). Dziecko „fada” w literackim świecie rodzinnych wartości* Katarzyny Slany (2008) czy *Dzieci „fada” i ich „przemieszczenia”, czyli o literackich modelach pisania o dzieciach z pewnymi problemami natury fizycznej lub/i psychicznej* Oliwii Brzeźniak (2014).

Kolejna kwestia, która nasuwa się podczas lektury książki, to sposób, w jaki autorka demaskuje „(nie)sprawiedliwość epistemiczną” w dyskursie i literaturze (zapożyczam to sformułowanie od Ewy Domańskiej, 2017, s. 42). Istnieje ważna współzależność między ideą *disability studies*, którą opisuje Fidowicz, i kwestią sprawiedliwości epistemicznej. Sprawiedliwość ta jest dyrektywą sterującą prowadzonymi w ramach tej humanistyki badaniami i jednym ze środków w procesie budowania narracji o niepełnosprawności, których pierwowzory badaczka próbuje odnaleźć w literaturze dla dzieci i młodzieży. Celem tworzenia dyskursu kierującego sprawiedliwością epistemiczną jest budowanie „zrównoważonej epistemologii” (Scheman, 2012), która przyczynia się do neutralizacji uprzedzeń w uprzywilejowanym dyskursie naukowym i w literaturze.

Autorka skupia się na epistemologicznych metaforach, które dominują w opowieściach o niepełnosprawności. Mówiąc o różnego rodzaju formach dyskryminacji, które Simi Linton (1998) określiła mianem „epistemologii szafy”, opisuje mechanizmy „zamykania” osób z niepełnosprawnościami i stosowania wobec nich symbolicznej opresji (Fidowicz, 2020, s. 35). Etyka, humanizm,

wierzenia, style kultury, praktyki gospodarcze, edukacja – wszędzie tam kryją się praktyki wykluczające z pełnoprawnego uczestnictwa w świecie, które – zdaniem badaczki – dość mocno związane są z działalnością polityczną, zwłaszcza z ruchami mającymi na celu zaprowadzenie tego, co nazywa ona „sprawiedliwością społeczną” (s. 224). W historii Polski, jak pisze, trudno jednak znaleźć podobne ruchy skupione wyłącznie lub prawie wyłącznie na ochronie praw osób z niepełnosprawnością.

Wstęp stanowi zatem próbę metarefleksji nad zjawiskiem uprawomocnienia podmiotów z niepełnosprawnością we współczesnej myśli humanistycznej oraz oddania im sprawiedliwości hermeneutycznej. Transformacja światopoglądu naukowego zapoczątkowuje zdaniem badaczki także „zmianę paradygmatu niepełnosprawności” (Fidowicz, 2020, s. 29). W uchwyceniu tej dynamiki autorka monografii wykorzystuje klucz mapy, stosując klasyfikację geopolityczną, wiążąc tym samym badania ze specyfiką miejsca. U podstaw sporządzenia tej literaturoznawczej kartografii nie leży jednak pretensja do totalności, lecz potrzeba zrekonstruowania różnych strategii reprezentacji niepełnosprawności w literaturze dla dzieci i młodzieży. To krytyczne podejście pozwala czytelnikowi rozeznac się w stanie badań różnych narodowych ośrodków badawczych, a rozległość omawianych badań jest imponująca. Wśród polskich inspiracji badaczka wymienia m.in. prace Krystyny Kuliczekowskiej (1985), Ludmiły Pęski (1992), Danuty Buli (2014), Kornelii Czerwińskiej (2014), Anity Wołanin (2014), Krystyny Zabawy (2014) czy Magdaleny Zdrodowskiej (2016). Wszystkie przytaczane opracowania ukazują metody wykluczania dziecka – Innego lub legitymizują jego podmiotowość. Byłabym natomiast ciekawa, co sądzi autorka o roli badań *children studies* w formowaniu dyskursu o niepełnosprawności dziecięcej i jak wzajemnie inspirują się one z literaturoznawstwem w poznawaniu pełnego obrazu dzieciństwa. Co nowego wreszcie wniósł dyskurs o niepełnosprawności do interdyscyplinarnych badań nad dzieckiem? Badaczka przytacza bowiem najnowszą literaturę z tego zakresu, jednak nie umiejscawia swych badań w tym kontekście (Curran, Liddiard, Runswick-Cole, 2018; Curran, Runswick-Cole, 2014). Może warto by było mocniej oprzeć podjęte w pracy rozważania na tezach *children studies*.

W tym miejscu należy zapytać, jak sama autorka definiuje pojęcie *disability studies* oraz jakie jest znaczenie i historyczne uwarunkowanie narodzin tej dyskursywnej praktyki. Zdaniem badaczki, *disability studies* to krytyczna refleksja nad niepełnosprawnością, jej historycznym i społecznym kontekstem. Obejmują one relację między badaniami w środowiskach akademickich i społecznym dyskursem o niepełnosprawności, dlatego mają charakter interdyscyplinarny. Podkreślając konieczność wypracowania polskich narzędzi,



przestrzega jednak, aby „pamiętać o tym, że *disability studies* nie mają wyraźnych granic jako perspektywa badawcza, co z jednej strony jest typowe dla wielu obszarów nauki w okresie »zmiany paradygmatu«, z drugiej natomiast, jeśli osoby zainteresowane *disability studies* chcą, aby one same i ich badania były traktowane poważnie, muszą skupić się na jednym, centralnym temacie – niepełnosprawności” (Fidowicz, 2020, s. 43), co zresztą konsekwentnie czyni. Badaczka profiluje nowoczesne literaturoznawstwo teoretyczne i rekonstruuje proces kształtowania się polskiego nurtu *disability studies*. Dostrzega potrzebę „dostosowania metodologii stworzonej na gruncie amerykańskim do warunków naszej kultury i jej wszelkich przemian oraz wytworów” (s. 70). Czy jest to możliwe, skoro jak twierdzi autorka, specyfika polskiego dyskursu nad niepełnosprawnością w dziejach literatury jest całkowicie odrębna od kultur Europy Zachodniej, USA czy postkomunistycznego bloku Europy Środkowej?

Fidowicz podejmuje się wyjaśnienia tego przedsięwzięcia z trzech powodów. Przede wszystkim z ciekawości poznawczej – i ta doprowadza ją do szeregu pytań o rzeczy fundamentalne: jak ukazywane są różne rodzaje niepełnosprawności na kartach polskich powieści, opowiadań, a także w poezji przeznaczonej dla młodego czytelnika, i które z nich pojawiają się najczęściej, a które najrzadziej lub wcale? Śledzi, czy istnieje zależność między rozwojem wiedzy na temat rozmaitych typów niepełnosprawności a sposobem przedstawiania ich w literaturze dla najmłodszych. Ponadto zastanawia ją, czy perspektywa *disability studies* odsłoni jakieś nieznanne dotąd rejony literatury osobnej i czy ów inny ogląd przyniesie potwierdzenie stereotypów dotyczących osób z niepełnosprawnościami – w poszczególnych dziełach literackich, ale także na przestrzeni całych dekad. Pyta o możliwość ewolucji uprzedzeń i powstanie nowych stereotypów i przesądów. Pytania stawiane w książce dotyczą zatem sposobów literackiej kodyfikacji niepełnosprawności oraz miejsca, które przyznaje się jej obrazom we współczesnym świecie, ich reprezentacji estetycznej, formalnej.

Kolejny powód dotyczy śledzenia przejawów handicapizmu, który jej zdaniem demaskuje strategie wykluczenia osób z niepełnosprawnościami ze społeczeństwa z powodu uprzedzenia lub stereotypu. Autorkę interesuje, jak kultura polska wpisuje się w mechanizmy (nie)sprawiedliwości epistemicznej. Podejmuje krytyczną refleksję nad praktykami społecznymi, których celem jest kontrola i marginalizacja osób z niepełnosprawnościami. Jest także i trzeci powód, dla którego Fidowicz (2020) podjęła ten temat. W *Przedmowie* nie ukrywa, że: „Bezpośrednim impulsem do stworzenia takiej książki było osobiste doświadczenie choroby przewlekłej i związanego z nią obniżenia sprawności fizycznej, a także nietolerancji na tym tle w okresie edukacji szkolnej” (s. 9). Joanna Maj

(2021) nazywa taką wizję uprawiania historii z perspektywy osobistej „formą ekspresji podmiotowości badacza” (s. 13). Możemy zatem zaobserwować pewną symetrię między akumulacją doświadczenia życiowego, będącego źródłem literackich inspiracji, a kształtowaniem się warsztatu naukowego.

Obrana przez Fidowicz perspektywa rozwija hermeneutyczne ujęcie literatury osobnej odczytywanej w ramach dyskursu *disability studies* oraz odsłania biograficzne uwarunkowania tej refleksji. Badaczka interpretuje niepełnosprawność w ujęciu społecznym, jako impuls interpretacyjny do doświadczenia egzystencji, ale i wyobrażonym, jako rezerwuar stereotypów i społecznych uprzedzeń. Autorka rozwija praktyczne zastosowanie umiejętności analityczno-intrepretacyjnych, które za Martha C. Nussbaum (2012/2018, s. 192) Małgorzata Wójcik-Dudek (2019) ujmuje w ramy „uczestniczącej wyobraźni” (s. 45).

### Czy jest możliwa inna historia literatury osobnej?

W kolejnych rozdziałach książki Fidowicz (2020) proponuje projekt nowej panoramy historii literatury dziecięcej i młodzieżowej. Odnotowuje, że „podczas próby ujęcia dziejów polskiej literatury dla dzieci i młodzieży XX i XXI wieku z perspektywy studiów nad niepełnosprawnością wyłoniła się również nowa propozycja historii rodzimej literatury osobnej” (s. 285). W dotychczasowych monografiach – jak twierdzi badaczka – historię polskiej literatury dla dzieci i młodzieży ujmowano generalnie, „przyjmując periodyzację zarezerwowaną dla opisywania dziejów literatury dla odbiorcy dorosłego” (s. 285) na podstawie znaczących wydarzeń politycznych. We współczesnych dyskusjach akademickich takie podejście spotyka się z coraz większą krytyką. Fidowicz twierdzi, że granice syntezy dziejów literatury osobnej wyznaczają raczej zwroty kulturowe lub literackie. Zastanawia się zatem, jak można dokonać periodyzacji polskiej literatury dla dzieci i młodzieży z perspektywy *disability studies*. Pyta także, czy w ogóle taka synteza jest możliwa.

Rozpatrywanie problemów historii literatury w kategoriach modalnych ma już swoją historię, w którą wpisuje się praca Fidowicz, zwłaszcza zaś – w nurt rozważający możliwość innej historii literatury (Damrosch, 2003; Janion, 1973; Nycz, 2010; Perkins, 1992; Walas, 1993), która w ostatnich latach każe pytać także o inną historię literatury osobnej (Czabanowska-Wróbel, 2013; Heska-Kwaśniewicz, 2008; Heska-Kwasniewicz, Tałuc, 2013; Kostecka, Leszczyński, Skowera, 2021). W opracowaniu Fidowicz nie chodzi jednak o refutację dotychczasowych teoretycznych analiz, lecz przede wszystkim o zarysowanie propozycji nowej periodyzacji, wyznaczonej przez teksty o niepełnosprawności,



w kulturowej historii literatury dzieciństwa. Bliżej jej rozumieniu dziejów tej twórczości do koncepcji kulturowej historii literatury dla dzieci Czabanowskiej-Wróbel niż teorii zaproponowanej przez Heskę-Kwaśniewicz.

Fidowicz proponuje oprzeć kryteria podziału na antropologicznym kluczu hermeneutycznym. Ten rys lektury – poprzez soczewkę niepełnosprawności – otwiera polską historię literatury dziecięcej na pewne przesunięcia w dotychczasowej periodyzacji. Rozważania te są skupione na opowiadaniu wątku przy użyciu różnych form i strategii, na budowaniu modalności, znajdowaniu podobieństw i różnic w różnych krajowych realizacjach i przedstawieniach. Nowej problematyce badań historycznoliterackich, inspirowanej różnymi wariantami teorii *disability studies*, rozpatrujących zjawiska w kategoriach relacji: normatywne – nienormatywne, zdrowie – choroba, niepełnosprawność – sprawność, towarzyszy propozycja usytuowania literatury dla dzieci i młodzieży pomiędzy historią motywu a świadectwem lektury ukierunkowanej na tropienie sprofilowanych śladów. Choć badaczka wiele uwagi poświęca pracom wybitnym i honorowanym w tradycyjnych kanonach (Janusz Korczak, Jan Brzechwa, Dorota Terakowska, Katarzyna Ryrych), to równie (a może nawet: bardziej) intensywnie zajmuje się takimi, które zbiorowa pamięć historyczno-literacka zapomniała, wykluczyła, zmarginalizowała. Fidowicz przyjmuje przy tym w pracy układ chronologiczny.

Ponadto autorka proponuje model interpretacji, bazując na stosunku różnych grup do niepełnosprawności (bohatera dotkniętego niepełnosprawnością, grupy rówieśniczej, całego społeczeństwa). Uprawia typ literaturoznawstwa, który można nazwać relacyjnym. Myśli o historii niepełnosprawności jako o historii podmiotu żyjącego w jakimś splocie, uwikłanego w relacje z innymi ludźmi, ze środowiskiem, z krajobrazem, ze zwierzętami, z przedmiotami. Innymi słowy, metoda ta pozwala głęboko wnikać w szczeliny istnienia społeczności, w której żyli Inni, nie tylko pod kątem katalogowania dysfunkcji ich ciała lub umysłu. Możemy dzięki niej śledzić historycznie zmienne napięcia i emocje, jakie niepełnosprawność wywoływała we wspólnocie, i to, jak często wynikały one z niewiedzy, stereotypizacji lub uprzedzeń grupy normatywnej.

Co daje takie ujęcie, a z czego każe rezygnować? Czy rzeczywiście jest to propozycja mogąca zastąpić dotychczasowy podział, co sugeruje badaczka? Odpowiem przewrotnie, że i tak, i nie. Koncepcja Fidowicz jest z konieczności wybiórcza, nie ukazuje ani szerszej panoramy zjawiska w literaturze, ani pozycji dziecka z niepełnosprawnością na tle innych rodzimych „niedoli dziecięcych”. Historia literatury pisana z perspektywy mikrohistorii niepełnosprawności pozostaje oderwana od reszty literackiego uniwersum. O ile przekonuje

mnie perspektywa budowania kulturowej historii literatury czwartej, czego przykładem jest doskonała próba ujęcia tego zjawiska przez Czabanowską-Wróbel, podobnie jak umotywowane jest komponowanie studium historii marginalizowanej grupy społecznej na tle literatury, o tyle na podstawie wycinka losów jednej grupy trudno przesądzać o całkowitej periodyzacji dziejów danej odmiany twórczości. Zapewne każda marginalizowana grupa rekonstruując własną, odrębną historię literatury, wyznaczyłaby momenty przełomowe, które nie mieszczą się w dotychczasowych formach periodyzacji dziejów beletrystyki dziecięcej. Czy jednak, jeśli rozpatrywać razem te narracje, to miałyby one te same punkty styczne, łączące je w jakąś spójną całość? Niewykluczone. Nie uważam bynajmniej, że wyznaczone w pracy cezury są chybione, ale nie możemy tego zweryfikować.

Oczywiście, uwzględnienie przekrojowego zarysowania głównych wyznaczników całej literatury osobnej na podstawie danego motywu jest możliwe, ale to podejście wymaga czysto formalnego, nawet komparatystycznego odniesienia do innych tekstów z epoki, co w sposób naturalny, organiczny ukazywałoby panoramiczny obraz literatury. Cezury te są zbieżne chociażby z formowaniem się dziecięcego aktywizmu, który wchodził w różne fazy korespondujące z podziałem Fidowicz. Wyjątkową pozycję zajmują tu dzieła Janusza Korczaka *Jak kochać dziecko* (1919) i *Król Maciuś Pierwszy* (1923), które zapoczątkowały nowoczesne postrzeganie dziecięcej partycypacji w literaturze osobnej. Warto wymienić także powieści dla najmłodszych opisujące kolejne etapy kształtowania dziecięcej sprawczości w „republikach marzeń”: *Nad czarną wodą* (1936) i *Chłopców z ulic miasta* (1934) Haliny Górskiej, *Akademii pana Kleksa* Jana Brzechwy (1946), *Księgę urwisów* Edmunda Niziurskiego (1954) czy harcerskie perypetie Joanny Papuzińskiej utrwalone w *Związku Niegrzecznych Dziewcząt w Darowanych kreskach* (2002). Analiza tych utworów nie jest przedmiotem niniejszego artykułu, a jedynie próbą zarysowania bardziej złożonej problematyki formowania się kluczowych przełomów w literaturze osobnej, która z pewnością wymaga dalszych studiów. Przyjmując propozycję Fidowicz, doceniając metodologiczną i analityczną spójność opracowania, uznaję to ujęcie za dyskusyjne. Bardziej zasadne wydaje mi się wskazanie kamieni milowych niepełnosprawności w historii literatury dziecięcej i zweryfikowanie, jak ma się to do innych metanarracji dziecięcych, zarówno grup wykluczonych, jak i grupy dzieci uprzywilejowanych, co badaczka robi tylko po części.

Natomiast skupienie się na jednym motywie pojawiającym się w literaturze osobnej przynosi także wiele korzyści. Po pierwsze: stworzony rejestr pozwala na zarysowanie odpowiedzi na możliwy kulturowy model historii literatury osobnej, pomaga wskazać strategię narracyjne i ich funkcje, ukazać ich

rolę w redefiniowaniu, rewizji, a także przekształcaniu zbiorowej świadomości czytelników (nie tylko młodych). W literackiej historiografii spod znaku *disability studies* zbiór ten pozwala ukazać, jak wielki obszar literackości obejmował zagadnienie niepełnosprawności i jak znaczącą rolę odgrywa werbalizacja niepełnosprawności w podtrzymywaniu symbolicznego imaginarium kultury literackiej i budowaniu lektury empatycznej u czytelników. Po drugie: pozwala zobaczyć, poniekąd w przekroju poprzecznym, to, co naprawdę absorbowało uwagę autorów, jak kształtowały się relacje z osobami z niepełnosprawnością w danym czasie, jak starano się włączyć je do wspólnoty, a jak wykluczano. W wielu przypadkach nie ujrzelibyśmy nigdy tej przedziwnej konstelacji złożonych mechanizmów ableistycznych wobec takich bohaterów czy nawet prób przezwycięzania wielopoziomowej stereotypizacji postaci z niepełnosprawnością, gdyby nie badaczki takie jak Fidowicz.

### Zakończenie. Profilowanie literatury – heterologie niepełnosprawności

Czy opisana metoda doprowadza Fidowicz do jakichś szczególnych rezultatów, odkryć czy rewelacji? Odniesienie się do wszystkich przekracza ramy niniejszej wypowiedzi, zwrócę więc uwagę tylko na kilka najważniejszych kwestii. Największą zasługą jest wydobycie obrazów niepełnosprawności z imaginarium literatury. Te obrazy, tak mocno zakorzenione w tekstach, zostały wyparte z czytelniczej świadomości. Czytanie *Akademii pana Kleksa* Brzechwy jako ukrytej alegorii afirmacji niepełnosprawności odsłania zupełnie inny wymiar modernistycznego dzieła. Jest coś fantazmatycznego w tak ujmowanej niepełnosprawności. Kryje się za nią istota transcendencji, łamanie zastanych schematów, dotykania sensu bytu, wchodzenia w szczeliny istnienia, które nie dają się łatwo oswoić, mimo całego rezerwuaru schematów, których dostarcza nam kultura.

Badaczka ze zjawstwem prowadzi czytelnika przez przestrzenie związane z przemianami literackiej werbalizacji motywu, centralną kategorią czyniąc „narracje o niepełnosprawnych” (Fidowicz, 2020, s. 292). Znalezienie pewnych reguł organizujących ten dyskurs, jak sądzę, to wielka zaleta książki. Rozważania te – powtórzmy raz jeszcze – prowadzą autorkę do wyodrębnienia nowych granic periodyzacji. Potwierdziła ona istnienie wewnętrznych cezur w literaturze osobnej, cezur stanowionych na podstawie kulturowych i społecznych przeobrażeń niepełnosprawności. Przyjrzyjmy się im bliżej.

Fidowicz zauważa w tekstach publikowanych na przełomie XIX i XX wieku pierwsze oznaki przemian w sposobie prezentacji nie tylko samego bohatera

z niepełnosprawnością, lecz także jego relacji z otoczeniem, które ma często charakter opresyjny. Pojawiający się w XIX wieku w literaturze czwartej bohater z niepełnosprawnością nie ma jeszcze głosu. Pierwszy znaczący przełom, który dostrzega Fidowicz, wyznacza cezura 1900–1913 (wydanie w 1901 roku *Dzieci ulicy* Janusza Korczaka). W modernistycznej literaturze bohaterowie z niepełnosprawnością przestają być tylko tłem postaci aktywnych w warstwie fabularnej, przestają być bierni i następuje przebudzenie ich duszy, co pozwala im wybić się dzięki niezwykłym talentom, które posiadają. Dzieci z niepełnosprawnością u Okołowiczówny, Gomulickiego, Korczaka oraz Bukowieckiej stają się także wskutek przemocy w rodzinie, zaniedbania, ubóstwa, sporadycznie wypadków i najczęściej wywodzą się ze środowisk o niskim statusie społecznym. Mimo to w tym okresie w literaturze dziecięcej i młodzieżowej relacje dziecka z niepełnosprawnością z jego otoczeniem podlegają idealizacji. Przede wszystkim charakterystyczny staje się brak oddolnej dyskryminacji, to jest wynikającej wprost z kontaktu bohatera z większością zdrowych rówieśników.

Kolejna cezura przypada na okres I wojny światowej. Pojawia się wówczas nowy typ postaci z niepełnosprawnością – ofiary wojny. W latach 1914–1918 dochodzi jednak do wtórnego zamilknięcia takiego bohatera dziecięcego i zastąpienia go protagonistą dorosłym, poszkodowanym wskutek działań wojennych. Następnym etapem kształtowania literackich obrazów niepełnosprawności pojawił się w literaturze osobnej nie w latach 1918–1945, jak sugerowałby to powszechnie utrwalony podział, ale w trzydziestoleciu 1919–1949. Zmiany zachodzące w ówczesnej myśli pedagogicznej, szczególnie rozwój badań dotyczących pedagogiki specjalnej, miały wpływ na realizację postulatów dotyczących obowiązkowego nauczania dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych (Maria Grzegorzewska, Anna Janowska, Józefa Joteyko, Antoni Komorowski, Janusz Korczak). Przeobrażenia te zostały odnotowane także w literaturze czwartej. Ich przejawem miała być emancypacja głosu bohatera z niepełnosprawnością. Modernistyczna literatura dla dzieci i młodzieży rozpoczęła nowy rozdział w narracjach o niepełnosprawności jako czynniku, który nie musi być przeszkodą w realizowaniu założonych przez bohatera celów, a nawet może być w pewnym stopniu jego atrybutem. W latach tych formuje się też infrastruktura pomocy osobom z niepełnosprawnością, która znajduje odzwierciedlenie także w literackim *emploi*. W tekstach dla dzieci pojawia się motyw instytucji opiekuńczej, ochronki, zakładu lub innej oficjalnej przestrzeni, w której mogłoby przebywać dziecko z niepełnosprawnością. Przestrzeń ta, będąca wyrazem postępu systemu socjalnego, staje się także kolejnym mechanizmem wykluczenia odmiennych dzieci z przestrzeni publicznej. Relacje dziecko z niepełnosprawnością – dorosły i dziecko

z niepełnosprawnością – sprawny rówieśnik rzadko kiedy są przyjazne. Z kolei zinstytucjonalizowanie pomocy dziecku z niepełnosprawnością nie sprzyja jego integracji z pozostałymi członkami społeczeństwa. Badaczka twierdzi, że w tym czasie pojawia się wyraźny obraz bohatera z niepełnosprawnością intelektualną. Już wtedy można zaobserwować tendencję do medykalizacji zjawiska niepełnosprawności i ograniczania tożsamości osoby z niepełnosprawnością do konkretnych jednostek medycznych.

Inaczej prezentowana jest niepełnosprawność w dziełach pochodzących z następnej dekady XX wieku. Fidowicz (2020) wskazuje, że doszło do sporego zróżnicowania sposobu prezentacji tego zjawiska w polskiej literaturze dla dzieci i młodzieży w latach 1945–1989: „Zbyt często ta epoka historyczna, trwająca niemal pół wieku, jest traktowana jak monolit, w którym jedynym pęknięciem są wydarzenia czerwcowe 1956 roku lub ogłoszenie stanu wojennego” (s. 206) – konstatuje. W obrębie literatury tworzonej w latach 1945–1989 badaczka wyróżnia dlatego cezurę roku 1959, kiedy opublikowane zostały dzieła przełamujące tabu związane z niepełnosprawnością, jednocześnie przerywające socrealistyczną narrację (a raczej – jej brak) w odniesieniu do niepełnosprawności dziecięcej. Co więcej, były to utwory przedstawiające dziecięcą i nastoletnią niepełnosprawność z dwóch różnych perspektyw: świeckiej i religijnej. W przypadku literatury dla dzieci i młodzieży tego okresu można mówić o pojawieniu się autonomicznego głosu dziecka z niepełnosprawnością.

Kolejny punkt orientacyjny wyznacza okres od połowy lat 70. XX wieku do roku 1989. Czasy średniego i późnego PRL-u to moment „odczarowania” niepełnosprawności. Fidowicz (2020) określa ten etap mianem „medykalizacji z ograniczoną separacją” (s. 205), która oznacza „przyjęcie takiej interpretacji niepełnosprawności, która ogranicza się wyłącznie do diagnozy medycznej” i „poddanie niepełnosprawnych bohaterów literatury dziecięcej oddzieleniu od swojej społeczności bądź wyrzucenie poza jej margines, ale z możliwością ewentualnego powrotu do niej” (s. 205). Więcej oryginalnych ujęć niepełnosprawności w literaturze dla najmłodszych czytelników przyniosły lata 90. XX wieku, jednak za punkt zwrotny badaczka uznaje dopiero wydanie *Poczwarki* Terakowskiej w 2001 roku. Publikacja ta otworzyła drogę nowym, niejednolitym narracjom o niepełnosprawności. Od tej pory można zaobserwować zagęszczenie publikacji ukazujących bohaterów z niepełnosprawnością intelektualną. Następuje heterogenizacja wizerunku osoby z niepełnosprawnością, a bohaterowie dotknięci przez jakąś jej formę przestają być postrzegani jako jednolita masa. Ponadto zaczynają być stosowane nowe strategie wykluczenia Inności (rasowej, etnicznej, płci). W literaturze postmodernistycznej pojawia

się autokreacja bohatera, który buduje obraz siebie jako osoby z niepełnosprawnością, wyrażony niezapośredniczonym głosem. Na tym gruncie powstają późniejsze narracje o „dzielnych niepełnosprawnych” (s. 183).

Wybór omówionych lektur zachęca do myślenia o opracowaniu jako o pewnej propozycji literackiego kanonu polskich *disability studies*. Pozwala on na ukazanie spuścizny rodzimych literackich tematyzacji niepełnosprawności, jej szerokiego spektrum. Nawet jeśli nie byłby to kanon w sensie normatywnym, jest to próba zbudowania reprezentacyjnej – a zatem w pewnej mierze kanonicznej – grupy artystów piszących o niepełnosprawnościach, próba zarysowania literackiego portretu zjawiska, na który składa się pokaźna liczba utworów, bo aż 83 teksty. Projekt inkluzyjny, niewykluczający, chociaż podporządkowany polskiej optyce, ukazuje zróżnicowane przejawy niepełnosprawności na przestrzeni dziejów literatury czwartej. Unaocznia, jak literatura wyzbywa się monolitycznie pojętego etnosu. Nie zmierza do skonstruowania normatywnej tożsamości, ale poprzez wskazywanie różnorodnych doświadczeń Inności proponuje projekt ukierunkowany na wspólnotę wykluczonych, którzy na nowo zostają włączeni do historii.

Jak wnioskuje autorka w rezultacie analizy bogatej literatury źródłowej – stawiając kolejną z ważnych tez rozprawy – „najczęściej reprezentowanym rodzajem niepełnosprawności, niezależnie od epoki historycznej, jest niepełnosprawność ruchowa” (Fidowicz, 2020, s. 289), przy czym pojawienie się obrazów niepełnosprawności intelektualnej datuje na drugą połowę XX wieku. Nie przekonuje mnie – i to z pewnością kwestia dyskusyjna – usytuowanie pojawienia się bohaterów z niepełnosprawnością intelektualną dopiero w dwudziestym wieku międzywojennym. Takich postaci było wiele i chociaż ich status często nie był eksplikowany wprost, to rozpoznajemy typy ich niepełnosprawności na podstawie symptomów i aluzji literackich. Wszak przypadki autyzmu zostały opisane dopiero w latach 40. XX wieku (Kanner, 1943, s. 217–250). Badaczka jest świadoma, że niepełnosprawność intelektualną określano wcześniej różnymi terminami. Warto wspomnieć chociażby utwory Dygasińskiego (*Syn boginki*, 1896; *Beldonek*, 1899; czy przywoływany przez samą badaczkę *Jeszcze jeden niezdara*, 1888), Kraszewskiego (*Głupi Maciuś*, 1884; *O głupim parobczaku*, 1889) czy opowiadanie *Pod prawem* Marii Konopnickiej (1888), w którym szczególnie zaznaczony jest wątek dzieciobójstwa z litości na dziecku z niepełnosprawnością. Wątek zabijania dzieci niepotrafiących przeżyć samodzielnie to ważna, zarzucona w pracy perspektywa. O ile badaczka nie dostrzega politycznej motywacji w uśmiercaniu dzieci, o tyle warto sprawdzić, jaki odsetek dzieci z niepełnosprawnością ginął w popularnych „fabrykach aniołków” lub był w inny sposób uwalniany od ziemskiego cierpienia. Z pewnością jednak



– i tu ma rację Fidowicz – literackich przedstawień dysfunkcji natury mentalnej w literaturze osobnej tego okresu jest mniej niż dysfunkcji ruchowych.

Szkoda także, że żadna ze wskazanych polskich reprezentacji niepełnosprawności nie została szerzej omówiona w kontekście komparatystycznym. We wstępie Fidowicz (2020) pośrednio tłumaczy się z niepodjęcia tej problematyki, zaznaczając właściwie, że „brak do tej pory publikacji porównawczej, która mogłaby opisać relacje, podobieństwa i różnice między literaturą polską a innymi literaturami słowiańskimi [...] lub dziełami autorów pochodzących z innych państw postkomunistycznych w kontekście tej tematyki – tego rodzaju monografia mogłaby stanowić interesujące studium tematu” (s. 73). Kontekst literatury popularnej przywołuje zaledwie pośrednio w części teoretycznej pracy, gdy przytacza utwory, na które powoływali się inni teoretycy *disability studies* (wymieniane są m.in. *Małe kobiety* Luisy May Alcott, 1868; *Tajemniczy ogród* Frances Hodgson Burnett, 1911; *Pollyanna* Eleanor H. Porter, 1913). Badaczka nie odnosi jednak tych tekstów do własnych przemyśleń.

Nie chodzi mi jednak o tworzenie jakiegoś odrębnego studium komparatystycznego, nie to jest zresztą nadrzędnym celem Fidowicz, ale o osadzenie tez autorki w konkretnym materiale literackim. Wszak twierdzi ona, że działania w utworach należących do różnych literatur narodowych miały wymiar polityczny, ale bez przywołania przykładów i chociaż częściowej analizy zjawiska to stwierdzenie stanowi zbyt duże uogólnienie i uproszczenie. Czy zatem historia „dzikiego chłopca” z powieści *Kaspar Hauser, czyli dziecię Europy* Jakuba Wassermanna (1908), ukazująca program wychowawczy uspołecznienia dziecka „nieprzystosowanego”, powstaje z tych samych pobudek co *Chłopiec idiota* Wiliama Wordswortha (1798), gdzie romantyczny poeta przedstawia chwałę miłości macierzyńskiej do dziecka, które prawdopodobnie nigdy tej miłości nie odwzajemni? Czy oparta na faktach powieść *Idioci* Josepha Conrada (1896), opisująca tragedię rodziny, w której rodzą się dzieci w spektrum, ukazuje te same pobudki w rejestrowaniu relacji otoczenia do osoby z niepełnosprawnością co konceptualizacja bohatera w *Niłuszcze* Maksyma Gorkiego (1916), ukazująca aspekty atrakcyjności dzieci autystycznych, ich piękno, wesołość, odrealniony sposób bycia i radość życia? Czy wreszcie reprezentację dzieci „fada” z Grimmowskiej baśni *Jasio-Jeżyk* (1815) można zestawić ze współczesną powieścią dla dzieci i młodzieży *Cudowny chłopak* R. J. Palacio (2012)? Odpowiedź nasuwa się sama.

Literatura obca podszyta była podobnymi lękami, uprzedzeniami i mechanizmami co literatura krajowa i z czasem zyskała nową reprezentację oraz głos, chociaż pobudki do napisania niektórych narracji o niepełnosprawności mogły mieć charakter polityczny. Uwzględnienie komparatystycznej perspektywy

pozwoлиłyby czytelnikowi nie tylko zweryfikować tezy badaczki, lecz takie symboliczne zestawienie pomogłoby także pełniej wpisać polską tradycję niepełnosprawności w dyskurs europejski i światowy. Z pewnością można powiedzieć, że za sprawą książki Fidowicz mamy do czynienia z nowym otwarciem w myśleniu o polskiej tradycji literaturoznawczej i humanistycznej w ogóle. Nie mieliśmy dotąd podobnego kompendium i nie chodzi jedynie o zebranie oraz kompleksowe omówienie najważniejszych polskich tekstów o niepełnosprawności dziecięcej. Zestaw poświęcony postaciom dziecięcym z niepełnosprawnością w historii literatury osobnej dowodzi różnorodności krytycznej refleksji w przestrzeni studiów literackich nad kategorią dysfunkcji, a Fidowicz dostarcza nowych kontekstów do rekonstrukcji literatury czwartej i do rozumienia struktury wyparcia i manipulacji w historii literatury w ogóle. Wybrzmiewa z tej pracy hasło jednej z przywoływanych przez badaczkę polskich pionerek współczesnej pedagogiki specjalnej, Marii Grzegorzewskiej: „Nie ma kaleki – jest człowiek” (cyt. za Fidowicz, 2020, s. 387) – to zdanie jest zapowiedzią obecnego zwrotu w stosunku do dziecka z niepełnosprawnością w kulturze polskiej, którego dystrybutorką jest Fidowicz.

## Bibliografia

- Brauner, A., Brauner, F. (1993). *Dziecko zagubione w rzeczywistości. Historia autyzmu od czasów baśni o wróżkach. Fikcja literacka i rzeczywistość kliniczna* (T. Gałkowski, tłum.). WSiP. (wyd. oryg. 1986).
- Brzeźniak, O. (2014). Dzieci „fada” i ich „przemieszczenia”, czyli o literackich modelach pisania o dzieciach z pewnymi problemami natury fizycznej lub/i psychicznej. W: J. Sztachelska, K. Szymborska (red.), *Children Studies jako perspektywa interpretacyjna. Studia i szkice*. (s. 141–159). Wydawnictwo UwB.
- Bula, D. (2014). Niepełnosprawność w literaturze dla dzieci i młodzieży. *Guliwer*, 1, 23–27.
- Chojnacka-Kuraś, M. (red.). (2019). *Medycyna narracyjna. Opowieści o doświadczeniu choroby w perspektywie medycznej i humanistycznej*. Wydawnictwa UW.
- Curran, T., Runswick-Cole, K. (red.). (2014). *Disabled children's childhood studies: Critical approaches in a global context*. Palgrave Macmillan.
- Czabanowska-Wróbel, A. (2013). [Ta dziwna] instytucja zwana literaturą dla dzieci. Historia literatury dla dzieci w perspektywie kulturowej. *Teksty Drugie*, 5, 13–24.
- Czerwińska, K. (2014). Wizerunek osób niewidomych w literaturze dziecięcej – przełamywanie czy kształtowanie stereotypów?. *Wychowanie na co Dzień*, 244(1), 27–33.
- Damrosch, D. (2003). *What is world literature*. Princeton University Press.

- Derrida, J. (2016). *Gorączka archiwum. Impresja freudowska* (J. Momro, tłum.). IBL PAN.
- Domańska, E. (2017). Sprawiedliwość epistemiczna w humanistyce zaangażowanej. *Teksty Drugie*, 1, 41–59.
- Fidowicz, A. (2020). *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży*. Wydawnictwo UJ.
- Ganczar, M., Gielata, I., Ładoń, M. (red.). (2019). *Fragmety dyskursu maladycznego*. Fundacja Terytoria Książki.
- Gumbrecht, H. U. (2008). Shall we continue to write history of literature. *New Literary History*, 39(3), 111–132.
- Heska-Kwaśniewicz, K. (red.). (2008). *Literatura dla dzieci i młodzieży (po 1980 roku)*. Tom 1. Wydawnictwo UŚ.
- Heska-Kwaśniewicz, K., Tałuc, K. (red.). (2013). *Literatura dla dzieci i młodzieży (1945–1989)*. Tom 3. Wydawnictwo UŚ.
- Janion, M. (1973). Jak możliwa jest historia literatury. *Życie Literackie*, 13, 7–8.
- Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child*, 2, 217–250.
- Kostecka, W., Leszczyński, G., Skowera, M. (2021). Kamienie milowe w dziejach polskiej literatury dziecięcej i młodzieżowej. Leśmian – Korczak – Brzechwa. *Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo*, 11, 203–222. <https://doi.org/10.32798/pflit.544>.
- Kulickowska, K. (1985). Wśród bohaterów współczesnej prozy. W: J. Papuzińska, B. Żukrowski (red.). *Wartości literatury dla dzieci i młodzieży. Wybrane problemy* (s. 107–119). PWN.
- Linton, S. (1998). *Claiming disability: Knowledge and identity*. New York University Press.
- Ładoń, M. (2019). *Choroba jako literatura. Studia maladyczne*. „Śląsk” WN.
- Maj, J. (2021). *Nowe historie literatury*. TAIWPN Universitas.
- Nussbaum, M. C. (2018). *Nowa nietolerancja religijna. Przewyciężyć politykę strachu w niespokojnych czasach* (S. Szymański, tłum.). Fundacja Kultura Liberalna. (wyd. oryg. 2012).
- Nycz, R. (2010). Możliwa historia literatury. *Teksty Drugie*, 5, 167–184.
- Okupnik, M. (2018). *W niewoli ciała. Doświadczenie utraty zdrowia i jego reprezentacje*. TAIWPN Universitas.
- Perkins, D. (1992). *Is literary history possible?*. Johns Hopkins University Press.
- Pęska, L. (1992). Dziecko, lęk, literatura. *Guliwer*, 4, 42–45.
- Radkowska-Walkowicz, M., Reimann, M. (red.). (2018). *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*. Oficyna Naukowa.
- Runswick-Cole, K., Curran, T., Liddiard, K. (red.). (2018). *The Palgrave handbook of disabled children's childhood studies*. Palgrave Macmillan.
- Scheman, N. (2012). Toward a sustainable epistemology. *Social Epistemology: A Journal of Knowledge, Culture and Policy*, 26, 471–489.

- Slany, K. (2008). Opowieść o nie-ben(iaminkach). Dziecko „fada” w literackim świecie rodzinnych wartości. W: I. Jeziorski, M. Korzewski (red.), *Eros – Pathos – Thanatos: świat(y) wartości społeczeństwa polskiego u progu XXI wieku. Praca zbiorowa* (s. 231–249). Katedra Socjologii ATH.
- Szubert, M. (2019). Dyskurs maladyczny – perspektywy badawcze. W: M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń (red.), *Fragmenty dyskursu maladycznego* (s. 17–35). Fundacja Terytoria Książki.
- Walas, T. (1993). *Czy jest możliwa inna historia literatury?*. TAIWPN Universitas.
- Wolanin, A. (2014). Odmieniec i jego postawy wobec świata w twórczości Doroty Terakowskiej. W: B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek (red.), *Wyczytać świat – międzykulturowość w literaturze dla dzieci i młodzieży* (s. 175–183). Wydawnictwo UŚ.
- Wójcik-Dudek, M. (2019). „Homo migrans”. Miejsce literatury dla dzieci i młodzieży w edukacji empatii. *Postscriptum Polonistyczne*, 24(2), 31–51. [https://doi.org/10.31261/PS\\_P.2019.24.03](https://doi.org/10.31261/PS_P.2019.24.03).
- Zabawa, K. (2014). Ryzyko spotkania z Innym – niepełnosprawny we współczesnej literaturze dla dzieci. W: A. Janus-Sitarz (red.), *Edukacja polonistyczna wobec Innego* (s. 121–142). TAIWPN Universitas.
- Zdrowska, M. (2016). Między aktywizmem a akademią. Studia nad niepełnosprawnością. *Teksty Drugie*, 5, 384–403.